

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТЕОРІЇ МАТЕРІАЛЬНИХ АРТЕФАКТІВ КУЛЬТУРИ

***Анотація.** В даній статті обґрунтовані специфічні особливості теоретичного узагальнення дослідження матеріальних артефактів культури. Уточнено використання терміну «теорія» в галузі культурологічного дослідження матеріальних артефактів. Сформульовано вихідний постулат і основні аксіоматичні положення теорії матеріальних артефактів культури. Зіставлені специфічні особливості культурологічних теорій та теорій інших наук. Визначена ступінь відповідності теорії матеріальних артефактів культури основним вимогам до наукового теоретичного узагальнення.*

***Ключові слова:** артефакт, культура, наукова теорія, постулат теорії, теоретичне узагальнення.*

***Аннотация.** В данной статье обоснованы специфические особенности теоретического обобщения исследования материальных артефактов культуры. Уточнено использование термина «теория» в области культурологического исследования материальных артефактов. Сформулированы исходный постулат и основные аксиоматические положения теории материальных артефактов культуры. Сопоставлены специфические особенности культурологических теорий и теорий других наук. Определена степень соответствия теории материальных артефактов культуры основным требованиям к научному теоретическому обобщению.*

***Ключевые слова:** артефакт, культура, научная теория, постулат теории, теоретическое обобщение.*

***Summary.** In this article specific features of theoretical synthesis of research artifacts of culture ,its material manifestations , that is material artifacts of culture are proved. Term “theory” use in the field of culturological research of material artifacts is specified.*

The initial postulate and the basic axiomatic provisions of the theory of material artifacts of culture are formulated. The removed axioms are analysed from cultural science positions.

Degree of compliance of the theory of material artifacts of culture to main requirements to scientific theoretical generalization is investigated : the type of this theory, form in which it can be expressed, features of the factual basis of the theory, a way of interpretation of the material artifacts of culture era also specified.

The main restrictions of theoretical research of material artifacts of culture are allocated. The comparative characteristic of specific features of culturological theories of other sciences is carried out. The main components of the theory of material artifacts of culture and way of their research are planned.

***Key words:** artifact, culture, the postulate of the theory, scientific theory, theoretical generalization.*

Постановка проблеми

Сума досягнень реалізації культурного, в тому числі і духовного потенціалу людства на кожному етапі його розвитку закріплюється за допомогою матеріальних носіїв, або, як їх прийнято називати, матеріальних артефактів культури. Існування будь-якого духовного прояву культури зовні певного матеріального носія апріорі позбавлене смислу, тому будь-яке спеціалізоване знання про має фактологічним підґрунтям дослідження штучно створених об'єктів, і насамперед це матеріальні прояви культури.

Слід зазначити, що, незважаючи на наростаючі зміни в сучасній епістемологічній парадигмі, в контексті так званого «гуманітарного» знання про культуру, її феномени і досі освітлюються здебільшого шляхом дескрипції, в кращому випадку оцінки, без їх пояснення та формулювання критеріїв аналізу та чітко визначеної термінології, досить часто обумовлені ідеологічною кон'юнктурою. Тобто, можна констатувати, що попередні тенденції в руслі гуманітарних досліджень не дозволяли їм досягти рівня створення теорій, в тому числі і такої суспільно значимої концепції, як теорія штучних об'єктів як матеріальних проявів культури.

Отже, однією з дуже важливих проблем сучасної культурології нам вбачається створення теорії матеріальних культурних проявів - матеріальних артефактів культури.

Поставлена проблема співвідноситься з планом науково-дослідної роботи кафедри культурології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, затвердженого Міністерством освіти і науки України, а також узгоджується з темою кафедри культурології ОНУ імені І.І. Мечникова "Дослідження філософсько-методологічних, культурологічних та теоретико-системних аспектів знання та пізнання" (№ держреєстрації 011U005724, наказ ОНУ імені І.І. Мечникова № 1268 -18 від 13.05.11).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Категорія артефакту як матеріального прояву культури практично спеціально не виділялася навіть в археологічних та історичних дослідженнях, тим більше у філософських, мистецтвознавчих та культурологічних.

В більшості довідкової літератури термін «культурний артефакт» пояснюється з апеляцією до дисертаційного дослідження А. Красноглазова «Функціонування артефакту в культурно-семантичному просторі» [1], проте автор не відокремлює матеріальні артефакти, обираючи в якості об'єкту дослідження «художній образ в контексті культурно-семантичного поля літератури» [1, с. 4]. Дисертаційне дослідження Ю. Яковенка «Проблема артефакту в соціології» [2] за предметним полем є не досить близьким до культурології.

Щодо зарубіжної літератури, то артефакт став предметом дослідження М. Коула, який поклав цей феномен в основу «культурно-історичної психології» [3, с. 5]. Можна стверджувати, що М. Коул - єдиний, хто намагався звести дослідження артефакту до рангу теорії, звичайно, в рамках культурно-історичної психології, яку він декларував як «науку майбутнього». Ієрархія артефактів в теорії М. Коула запозичена у М. Вартофського, який позиціонує артефакти як «об'єктивізацію людських потреб і намірів» [4, с. 10]. Як бачимо, в цих роботах феномен артефакту розуміється гранично широко, без виділення матеріальних артефактів як окремої категорії.

Отже, як бачимо, наявні дослідження, по-перше, не можна назвати в повній мірі «сучасними» (найновіше з них датується 1995 роком), по-друге, вони характеризуються широким і не завжди визначеним полем дослідження. І, нарешті, дуже мала кількість з них може бути розглянута в якості теоретичного обґрунтування.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Зростаюча потреба у якісному, адекватному пізнанні соціокультурної дійсності обумовила розвиток наукової творчості, озброєної потужним інструментарієм сучасної методології, не обмеженої усталеними, але застарілими уявленнями про реальність, що дозволяє аналізувати і пояснювати, а відтак і впливати на явища культури, а не тільки констатувати і описувати їх.

Більш-менш загальної культурологічної теорії артефактів, особливо в національному контексті, на сьогодні не існує. Між тим, створення такої теорії дало б можливість знайти підхід до розуміння генези і динаміки матеріальних проявів культури, а відтак, закласти міцне підґрунтя у розуміння національних культурних чинників перетворення світу.

Постановка завдання

Мета даної статті: обґрунтування специфіки теоретичного узагальнення дослідження матеріальних артефактів культури.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних *завдань*:

- уточнити специфіку застосування терміну «теорія» щодо дослідження матеріальних артефактів культури;
- сформулювати вихідну аксіоматичну компоненту теорії матеріальних артефактів культури;
- відокремити специфічні особливості дослідження матеріальних артефактів саме в культурології;
- визначити ступінь відповідності теорії матеріальних артефактів культури вимогам повноти і несуперечливості.

Виклад основного матеріалу

Теорія є найзручнішою з визнаних структур для упорядкування наукових фактів, які в узагальненому вигляді описують певне коло явищ.

Гуманітарна спрямованість культурології як науки не передбачає суворого емпіричного походження даних для теоретичного узагальнення, представлених виключно в дедуктивній системі, у вигляді тільки логічно пов'язаних законів, що є правомірним для наук з обмеженим і однозначно верифікованим методологічним апаратом (наук «сильної версії» [5, с. 28]). Культурологічна теорія, в нашому випадку теорія матеріальних артефактів, виражається у формі тез та моделей, аналогій, гіпотез, принципів, умов і т.п., відмінна риса яких полягає в тому, що не всі вони емпіричного походження. Теоретичне знання, отримане в результаті наукового узагальнення культурологічних моделей, відноситься до «слабкої версії» [5, с. 28]) науки, що означає надмірну рухливість досліджуваних явищ і процесів, неможливість адекватної формалізації, введення кількісних характеристик. Проте, оскільки теоретичне знання, що узагальнюється, трансформує результати, отримані на стадії емпіричного пізнання матеріальних артефактів культури, в більш глибокі узагальнення, відкриваючи культурологічний зміст закономірностей виникнення, розвитку і трансляції досліджуваного феномену, для цього узагальнення, на нашу думку, цілком правомірним є застосування терміну «теорія» у значенні «цілісне уявлення про істотні закономірності в сфері матеріальних культурних проявів — артефактів».

В підґрунті теорії артефактів лежатиме, звичайно, емпірична основа, до якої входять дані, зафіксовані в різних галузях науки на всіх рівнях конкретизації її предмету: філософії, культурології, історії, археології, музеєзнавства тощо, які описані, але не інтерпретовані з культурологічної точки зору. Оскільки феномен

артефакту не належить тільки культурології, обов'язково слід обмежити його культурологічне розуміння в рамках міждисциплінарного підходу, що планується здійснити в рамках створення зазначеної теорії.

В якості вихідного теоретичного підґрунтя теорії матеріальних артефактів культури застосовані дані різноманітних припущень, принципів, постулатів тощо, висловлених в наукових рефлексіях з відповідної проблематики. За типом теорія матеріальних артефактів культури належить до описових теорій, тобто таких, що безпосередньо описують і пояснюють виділену з широкого масиву культурних проявів групу матеріальних артефактів; емпіричний базис її є вельми широким, а головне завдання упорядкування фактів в рамках культурологічної парадигми. Тому загальні закономірності, сформовані у теорії матеріальних артефактів культури, є за сутністю своєю насамперед генералізацією, культурологічним переосмисленням емпіричних фактів. Мається на увазі емпірична інтерпретація теоретичної системи, адже, «говорити про емпіризм в його класичному розумінні просто неможливо у відношенні до речового шару культури» [1, с. 14]. Звичайно, слід наголосити на обмеженості, притаманній всім теоріям такого типу через неможливість кількісної оцінки їх предметів, адекватного рівня формалізації - отже, теорія матеріальних артефактів культури носитиме переважно якісний характер.

Незалежно від типу, до якого відноситься теорія, вона повинна мати в своєму складі центральне системостворююче утворення - аксіоми або постулати, на яких вона ґрунтується, найзагальніші вихідні положення, що приймаються без доведень. Основні твердження не можуть бути суперечливими, а також мають забезпечувати водночас повноту і ненадмірність.

Треба з'ясувати вихідну метафізичну компоненту (постулат): питання, яке необхідно вирішити принаймні на рівні віри, щоб можна було рухатися далі. Причому це питання буде аксіоматичним, тобто таким, на яке неможливо знайти відповідь в рамках даної теорії, що власне, характерно для будь-якої теорії.

В результаті дослідження має сформуватися теорія матеріальних артефактів культури, що повинна відповідати наступним загальнонауковим вимогам:

- вихідна компонента, хоча і носить певний метафізичний характер, є вихідним постулатом, аксіомою теорії, посилаючись на який, можна проаналізувати предмет пізнання;
- це поняття повинно мати як абстрактний, категоріальний статус, так і конкретні наочно-емпіричні прояви;
- використання цього вихідного поняття має бути розмежоване в різних сферах культури;
- сутність властивостей і відношень всередині заданої категорії повинно бути з'ясоване.

Отже, сформулюємо такий постулат (вихідну компоненту) в рамках теорії матеріальних артефактів культури.

Кожне нове покоління запозичує як матеріальні умови, що існують на даний момент в суспільстві, так і свідомість, що дозволяє використовувати ці матеріальні умови. І навпаки, будь-які знання марні без матеріальних втілень цих знань - артефактів. Неможливо стверджувати як первинність будь-якої із субстанцій, так і одночасне існування матеріальної і духовної субстанцій, відокремленої одна від одної, всередині артефакту як феномену культури. Усвідомлення артефакту як феномену культури є межею теоретичного дослідження.

Сформулювавши вихідний метафізичний постулат, перейдемо до процедури аксіоматизації по відношенню до теорії матеріальних артефактів культури, обираючи найзагальніші для неї припущення, які для даної теорії приймаються без доведень. За сутністю, тут застосований метод сходження від абстрактного до конкретного, який водночас є і втіленням гіпотико-дедуктивного методологічного підходу, оскільки дана система аксіом виведена спочатку гіпотетично, з тим, щоб довести її істинність шляхом порівняння її наслідків з реальністю. Завдяки аксіоматизації теорія матеріальних артефактів культури має стати більш логічно зрозумілою за рахунок видалення зайвих ланок з ланцюжку міркувань, водночас чітко окреслюючи галузь дії теорії. Таким чином, виділимо наступні аксіоми, прийняті автором для створення теорії матеріальних артефактів культури:

1. Культура людства виявляється і фіксується в артефактах.
2. Будь-який тип культури, виділений за будь-якою засадою, об'єктивується у відповідних типах артефактів.
3. Фундаментальним початковим рівнем фіксації проявів культури є її матеріальні артефакти.
4. Артефакти культури взаємодіють, впливаючи один на інший: визначають культуру і визначаються культурою.
5. Артефактам культури, виділеним за одною і тою самою засадою, наявні схожі властивості і відношення.

Згідно вимог до процедури аксіоматизації [Цит. по 6, с. 79-81], поняття «артефакт» і «взаємодія артефактів», що входять до аксіом 1 та 4, явно не визначаються. Для того, щоб з'ясувати їх сутність, використовуватимуться методи, по-перше, перерахування їх характеристик, а по-друге, моделювання (тобто представлення певної їх інтерпретації). Можна навести цікаву аналогію з фізикою як одною з наук «найсильнішої» версії. Вихідним невизначеним (метафізичним) поняттям там є «тіло», для визначення сутності якого або використовуються різні характеристики («маса», «об'єм», «розміри» тощо), або це поняття моделюється різними об'єктами, кожний з яких при певних умовах може вважатися «тілом».

В рамках теорії матеріальних артефактів культури під артефактами розуміються будь-які носії людської культури, а в якості об'єкту дослідження з цієї широкої галузі свідомо виділяються матеріальні артефакти, що витікає з аксіоми 3. Ми вважаємо цілком доречною екстраполяцію на наш об'єкт дослідження культурної ситуації в мистецтві, яку Р. Барт описав зміною питання «What is art?» на «When is art!?» [7]. В нашому випадку теорія матеріальних артефактів культури призвана дати відповідь насамперед не на

питання «What is artefact?» («Що є артефактом?»), а на «When is artefact?», тобто за яких умов матеріальний об'єкт культури проявлятиме свою «артефактність» [8, с. 22].

До поняття «взаємодія артефактів» з аксіоми 4 включаються всі можливі зміни, що відбуваються з артефактами в процесі їх культурної екзистенції. Зокрема, культура породжує певні матеріальні артефакти, в свою чергу, знання про культуру породжується відповідними матеріальними артефактами. Зміна як артефактів, так і культурних станів прямо чи непрямо впливає на виникнення інших артефактів та культурних станів. Тобто найближчим визначенням поняття «взаємодія» в даній системі аксіом буде «взаємовплив, прямий / непрямий, постійний / тимчасовий, випадковий / необхідний, істотний / неістотний, активний / пасивний тощо». Отже, тут також застосований методологічний прийом перерахування властивостей і моделювання, що буде докладніше розкрито в наступних розділах.

З аксіоми 5 випливає, що артефакти, виділені за одною і тою самою засадою (в нашому випадку матеріальні артефакти) можуть бути описані одними і тими самими культурологічними категоріями, тобто бути певним чином упорядковані. При цьому очевидно, що дослідження матеріальних артефактів супроводжується зміною змісту знання, що, в свою чергу, веде до виникнення нових або зміни існуючих матеріальних артефактів - тобто до взаємодії (за аксіомою 3). Отже, галузь використання теорії матеріальних артефактів культури неминуче пов'язано із загальнокультурною взаємодією (це вірно не тільки по відношенню до матеріальних артефактів, а і до будь-яких). Поняття «взаємодія» приводить нас до філософських категорій властивості і відношення, що відображає перший, загально філософський рівень теоретичного узагальнення.

Якщо порівняти культурологічні теорії з теоріями наук більш «сильних» версій, можна виділити ряд специфічних особливостей, характерних зокрема і для теорії матеріальних артефактів культури, що вибудовується:

По-перше, культурологічна теорія, в тому числі і метатеорія матеріальних артефактів культури, «сама собі не хазяйка», тобто наявний конфлікт між необхідністю дослідника зрозуміти (тобто відчутти себе діючою особою) і необхідністю проаналізувати (відсторонитися, вийти за межі системи).

По-друге, для культурологічної теорії характерна непослідовність: знання про культуру зростає «імппульсними» рухами, тобто нові дослідження найчастіше не продовжують старі з тієї точки, на якій ті завершилися, а через володіння більш прогресивними засобами дозволяють отримати інші, більш глибокі відомості.

По-третє, для культурологічної теорії слід якомога більш вузько відокремлювати галузь знань, адже неможливо створити теорію «культури як такої», тому що теоретичні положення і відокремленні від інтерпретацій, що їх підкріплюють, позбавляються смислу.

По-четверте, для культурологічних теорій характерний сильний, практично нерозривний зв'язок з фактологічним матеріалом: має місце не глобальне узагальнення множини конкретних проявів, а конкретне узагальнення в рамках одного випадку, своєрідний «клінічний висновок» [9, с.35], тобто визначення місця фіксації або передбачуваних ознак всередині певної схеми. Ця особливість яскраво проявляється в теорії матеріальних артефактів культури, що вибудовується.

І, нарешті, культурологічні теорії мають низьку прогностичність. Не викликає сумніву неможливість застосування історизму і щодо теорії матеріальних артефактів культури.

Для теорій будь-яких типів обов'язковими є вимоги повноти та несуперечливості.

Вимога повноти щодо визначеної предметної області означає, що теорія матеріальних артефактів культури має охоплювати всі явища і процеси з даної предметної області. Оскільки особливості культурологічної елісти не дозволяють оперувати універсальними категоріями щодо матеріальних артефактів, дотримання вимоги повноти буде забезпечене за рахунок визначення певного концепту - системи властивостей, факторів, що надають прояву культури значення «артефакту». Таке визначення передбачає системний підхід до досліджуваних явищ, який буде забезпечений через застосування апарату загальної та параметричної теорії систем.

Необхідність і достатність дослідження артефакту забезпечується його розглядом в основних вимірах існування, що відповідають фундаментальним параметрам відношення людей до матеріального шару культури: способи організації, регуляції, комунікації, пізнання, кумуляції і трансляції їх культурного змісту. Такий підхід дозволяє в повній мірі забезпечити виконання пояснювальної та прогностичної функції теорії, а також обґрунтувати тенденції та перспективи культурної екзистенції матеріальних артефактів в рамках нормативної функції теорії матеріальних артефактів культури.

Продовжимо аналогію з фізикою як одною з точних наук. Основними розділами фізики є статика (розглядає зв'язки між об'єктами, незмінними у часі і просторі), кінематика (фіксує зв'язки між параметрами цих об'єктів) та динаміка (досліджує взаємодію між об'єктами). В будь-якому випадку, опис будь-якого фізичного об'єкту вимагає використання елементів всіх трьох розділів. В теорії матеріальних артефактів культури ми в якості статичних елементів можемо уявити матеріальні артефакти, «кінематикою» визначатимуться зміни в культурних формах, викликані взаємодією артефактів — їх динамікою. В такий спосіб досягається необхідна і достатня повнота наукового знання в теорії матеріальних артефактів культури.

Природно, слід зазначити, що можна говорити тільки про відносну повноту і несуперечливість даної теорії, адже абсолютної повноти і несуперечливості нездатні досягти навіть теорії «сильної версії науки». Проте, в даному дослідженні ми намагатимемось досягти рівня матеріальних артефактів культури

можливої логічності, послідовності і дотриманості всіх вимог, що висувуються до наукових теорій як засобів наукового узагальнення, але зазвичай рідко притаманні гуманітарним дослідженням.

Однією з особливостей створення теорії матеріальних артефактів культури є те, що про артефакти доводиться говорити, з одного боку, як про кінцевий результат, певне завершене і підсумоване вираження сучасної теорії культури, а з іншого боку, як про передумову культурологічного знання, причому не почергово, а одночасно, оскільки без вихідного пункту неможливо уявити всю систему культури, в той час як зовні цієї системи неможливо визначити особливості цього вихідного пункту. Виходячи з цього, вивчення артефактів охоплює не тільки узагальнення даних культурно-історичної практики людства (це є завданням наук більш прикладного рівня, таких, як, наприклад, археологія, музезнавство, етнографія тощо), але й осмислення категоріального змісту цього феномена, який виявляється у зв'язках і внутрішніх відношеннях системи матеріальних артефактів культури, тобто її теоретичне осмислення.

І, нарешті, не можна не погодитися із тезою Кл. Гірца про те, що будь-яка наукова концепція, особливо фундаментальна, часто спочатку займає місце концептуального центру, який можна експлуатувати в будь-якому зв'язку, для будь-якої мети, в будь-якому значенні. Проте, коли концепція входить у науковий обіг, вона «приходить у більшу відповідність до її реальної користі» [10, с.9], і в дослідженнях її варто «прив'язувати» лише до того конкретного комплексу проблем, до якого вона дійсна може бути застосована. Нам вважається, що ця теза є характерною і для ідеї А. Красноглазова про артефакти як загальні штучно створені об'єкти культури, культурні одиниці [1]. Створення теорії матеріальних артефактів культури якраз має стати наступною «сходиною», на якій відбувається її конкретизація, «приведення у відповідність до реальної користі», а відтак, і реалізується досягнення наукової новизни на сучасному епістемологічному рівні.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку

Окреслені принципи теоретичного узагальнення дослідження теорії матеріальних артефактів культури дозволять зробити наступний крок на шляху сучасного наукового упорядкування цього феномену, особливо у вітчизняній культурологічній думці. Створення теорії матеріальних артефактів культури передбачає дослідження наступних складових:

- онтологія артефактів: дослідження артефакту як поняття в різних ракурсах знання, виділення його функцій і параметрів;
- гносеологія артефактів: підґрунтя культурологічного знання про артефакт як феномен культури, методологічні аспекти його вивчення в структурі культурології;
- морфологія артефактів: визначення основних параметрів функціональної структури системи матеріальних артефактів культури як носіїв організації, регуляції, комунікації, пізнання, кумуляції і трансляції культурного досвіду людства;
- семантика та герменевтика артефактів: з'ясування уявлення про артефакт як про культурний текст, носій певного смислу та значення, який можна тлумачити в залежності від певного контексту;
- антропологія артефактів: дослідження особистісних параметрів феномену артефакту, взаємовпливу людини та артефакту;
- соціокультурна динаміка артефактів: простеження генези артефакту як культурного феномену, увімкненого в культурогенезу людства, дослідження основних культурних процесів, що відбуваються із артефактами;
- прикладні аспекти існування артефактів в універсумі культури.

Висновки із зазначених проблем

1. Теорія матеріальних артефактів культури передбачає створення цілісного наукового уявлення про істотні закономірності в сфері матеріальних культурних проявів - артефактів на сучасному епістемологічному рівні.

2. Кожне нове покоління запозичує як матеріальні умови, що існують на даний момент в суспільстві, так і свідомість, що дозволяє використовувати ці матеріальні умови. І навпаки, будь-які знання марні без матеріальних втілень цих знань - артефактів. Неможливо стверджувати як первинність будь-якої із субстанцій, так і одночасне існування матеріальної і духовної субстанцій, відокремленої одна від одної, всередині артефакту як феномену культури. Усвідомлення артефакту як феномену культури є межею теоретичного дослідження.

3. Порівняно з теоріями інших наук, для культурологічних теорій, зокрема теорії матеріальних артефактів культури, характерні специфічні особливості, як-от: підвищена модальність дослідження; непослідовність, «імпульсний» характер накопичення відомостей; матеріальних артефактів культурисимальна звуженість предметної області дослідження; нерозривний зв'язок теорії з фактологічним матеріалом; низький рівень прогностичності теорії.

4. Необхідність і достатність дослідження артефакту як феномену культури забезпечується його розглядом в основних вимірах існування, що відповідають фундаментальним параметрам відношення людей до матеріального шару культури: способи організації, регуляції, комунікації, пізнання, кумуляції і трансляції їх культурного змісту.

Джерела та література:

1. Красноглазов А. Б. Функционирование артефакта в культурно-семантическом пространстве диссертация ... доктора философских наук: 17.00.08 / Красноглазов, Андрей Борисович. - Москва, 1995. -290 с.
2. Яковенко Ю. И. Проблема артефакта в социологии (историко-теоретический анализ) : диссертация... доктора социологических наук: 22.00.01 / Яковенко, Юрий Иванович. - К., 1996. - 446 с.
3. Cole M. Socio-cultural-historical psychology : some general remarks and a proposal for a new kind of cultural genetic methodology//Sociocultural studies of mind (edited by James Wertsh, Pablo del Rio, Amelia Alvarez) / Cole, Michael - 1995. - 187-215 p.
4. Wartofsky M.W. Models (Representations and the scientific Understanding)/ Marx W. – Boston - London, 1979-508 p.
5. Новиков А. М. Докторская диссертация ? : Пособие для докторантов и соискателей ученой степени доктора наук / А. М. Новиков - 3-е изд. - М. : Згвес, 2003. - 120 с.
6. Федосин С. Основы синкретики: Философия носителей / С. Федосин. - М. : Едиториал, 2003. - 464 с.
7. Варт. Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры: Пер. с фр. Н. Зенкина / Ролан Варт - М. : Издательство им. Сабашниковых, 2003. - 512 с.
8. Культурология XX век. Антология. / М. : Юристь, 1995. - 704 с.
9. Райл Г. Понятие сознания: пер. с англ. В. Куренного / Гилберт Райл. - М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. - 408 с.
10. Geertz Cl. The Interpretation of Cultures/ Clifford Geertz.- NY : Basic Books, 1973. - 470 p.